

(əvvəli ötən sayımızda)

Terah Sumerin Ur şəhərində doğulmuş sonradan Harrana köçmüşdü. Terahın adı Quranda Azər şəklində ifadə olunmuşdur. Terah Tura adının, Azər/Adar isə yenə sumerlərin Atura eponiminin fonetik şəkilləridir.

Eduard Meyer də diqqəti Tur kökünə bağlı bir çox eponimlərə yönəldərək yazır ki, Kassilərin tanrılarının da adı Turqu idi. Etruskların tanrılarının da adı Tarxon idi. Tarxunta adı yenə hititlərdə mövcud idi. (Eduard Meyer. 1913, Səh. 705)

P.Jensen Hitit mətnlərindəki Tarkunun Urmu ölkəsinin krallar kralı-şahlar şahı adlandığını yazır. O, Tarxunun hititlərdə tanrı adı olduğunu da vurğulamışdır. (Jensen P. Hittiter und Armenier. Səh. 51)

Friqiya və Trakiyalıların da Tarxu adlı tanrıları vardı. Tarxu hattilər göyüzü tanrısı idi və Assur mətnlərində qeyd olunan Tarku tanrısı hattilərin ildırım və hava tanrısıdır. (Jensen P. Hittiter, Səh. 151-153)

Hilprextə görə Kassilərdəki Turqu adı bir tanrı adı idi. Hilprext Kassilərin Turqu tanrı adının Assur-babillərdə Bel və sumer-akkadlarda Anu tanrısı kimi eynilə göyüzü tanrısı olduğu fikrini irəli sürür. O, İbraniyənin peyğəmbəri İbrahimin atası Terah və ya daha qədim forması olan Terih adının Tarxu adı ilə eyni olduğunu mümkün hesab edir. (Jensen P. 1898, Səh. 153)

Görkəmli alman tarixçisi və asuroloqu Eduard Meyer Turşalar haqqında yazırdı ki, hər iki Turşen və Etrusk sözünün kökü "Turs"və ya "Trus" olubvə ondan "E-trur-ia" adı yaranıb. Hər iki adın şəkilçisiz kökünü "Turşa"və ya "Turuşa" təşkil edir. Turşalar Misir fironları Meneptah və III Ramzesin dövründə digər quldur dəniz tayfaları ilə birlikdə Nil vadisinə hücumlar təşkil etmişdilər. Herodot etruskların Lidya mənşəli olduqlarını yazır. Etrusklar şərqdən qərbə doğru səfər edərək Ege dənizində quldurluqla məşğul olmuş və sonra dənizin məskunlaşmamış adalarını zəbt etmişlər. (Eduard Meyer. 1892, Səh. 27)

Aleksandr Virth Turşaların Kiliyadan və ya Lemnosdan gəlməsi olduğunu yazmışdır.

Herodotun yazdığına görə Tirren Atisin oğlu idi. Tarxon isə Turşenin qardaşı idi. Tarku və Tarxu adları arasında böyük bənzəyiş var. Həmçinin Anadoludakı Tarku ilə etruskların Tarqusu arasında bənzəyiş diqqət çəkicidir. Misirlilərin bəhs etdikləri Turşalar böyük yaqınlıqda Türklərdir. (Hall H.R. 1913, Səh. 336)

İl birgə eposlarında hər iki ölkənin hökmdarı İnanna ilahəsinə etiqad edir və hər bironu öz ölkəsində sakin etmək haqqında mübahisə edirlər. Hər iki hökmdar sumerə xas ad daşıyırlar, Urukun hökmdarı Enmerkar, Arattanınki isə En-suhkeşdandır. Aratta sözünün Sumer dilində mənası "hakimiyyət verən", "güç verən", "yüksək, alicənab" deməkdir. (F.Delitzsch. 1914, Səh. 10)

Sumerlər hakimiyyətin tanrı tərəfindən Aratta dağların arxasında

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

Tur və Turan adının geniş surətdə təsbit olunduğu ən qədim areal Ön Asiyadır. Tur sözü ən qədim deyiliş formasında dünya mədəniyyətinin beşiyi olan Sumer dilində mövcud olmuş sonradan digər Ön Asiya xalqlarının dillərinə keçərək müxtəlif mənalarda işlən-

miş, müxtəlif xalqlara məxsus olan bir çox tanrı adlarının və eponimlərin kökünü təşkil etmişdir. Qədim mixi yazı mətnlərdə sumerlərin şimali-şərqdəki dağlıq ölkədən gəldikləri yazılmışdır ki, bu həqiqətə daha uyğundur və həmin istiqamətdə dağlıq ölkəsi Aratta Azərbaycanca yerləşmişdir. Aratta ilə sumer arasında bir çox bənzərliklər mövcuddur. Sumer və Arattanın "Enmerkar və Aratta hökmdarı" ad-

verildiyinə inanırdılar.

İranşünas Abayevin fuqrinə görə Avestadakı tur terminini öz ümumiləşdirici əhəmiyyətinə görə qədim iran kitabələrindəki sak-iskit termininin ekvivalenti kimi qəbul etmək olar.

E.ə. 133 və 125-ci illər arasında Turan tayfaları olan alanlar, massagetlər, saklar və xionlar Tarım hövzəsindən və Orta Asiyada Qara dənizin şimalına mühacirət

etdilər. Eradan qabaq II əsrdə isə digər turan tayfaları olan soqdlar və uturqlar da Tavriya (Kırım)yarımadasına köçdülər.

Don və Dneprin arasında məskunlaşaraq at ıxları və üzərində çadırlar olan öküz arabaları ilə bir yerdən digər yere köçəri həyat sürən iskitlər turanlılar idi. Müsəlman müəlliflərinin əsərlərində sak türkləri seqzi və saklab adları ilə də təqdim olunurdular.

İskit/sakların turan tayfaları olduğunu türk mənşəli İranlı tarixçi İtümədüs-səltənə də qeyd edir: "Saklar və ya Saq Turanlı boyların qollarından biri idi. Onların yaşadığı yer doğudan Türkiştan, güney-doğudan İmaus dağları (Kaşqarı Hotanlı ayran Tyanşan dağları), şimaldan Tatarıstandı.

əhliləşdirilməmiş cavan öküz və buğa mənasında Tur, Tor sözləri geniş yayılmışdır. Altay və qırğız türklərinin dilində Torbak cöngə mənasında işlədilir. Qırğız və saqay türklərinin dilində "Tur" sözü həm doğmaq, həm də dana, cavan öküz anlamı daşıyır. (V.V.Radlov. T 3. 1998, Səh. 594, 725)

Qırğız və qazax dillərində Tur/tor sözünün bu anlamı sumer dilindəki Tur sözü ilə ekvivalent təşkil edir. Sumer dilində Tur sözünün oğul mənası körpə, bala, cavan heyvanlara da şamil edilir. Şimercə Qutur bala öküz deməkdir. (J. Halloran. 1999, Səh. 45)

Altay, teleut, saqay, şor, uyğur türklərinin dilində "Tura" sözü bina, ev, məskən və şəhər mənasında işlədilir ki, Tom Tura-Tomsk şəhəri, Aba Tura-Kuznetsk şəhəri, Bi Tura-Biysk şəhəri deməkdir. Bu sözün düzəltmə "Turalı" sözünün mənası evi olan, məskun, şəhəri olan, "Turalı" isə əhali, məsgən salmaq mənasındadır. (V.V.Radlov, 1998, Səh. 727)

Turanın və Türkistanın İpək yo-

Onlar aynı Seqzi elidir ki, Sistanda yaşamışdır və bundan dolayı da Sistani Seqistan adlandırmışlar". (M.T.Zehtabi, 2010, Səh. 198)

Beləliklə, Avestada qədim iran dilində şimalda soyuq ərazilərdə yaşayan köçəri xalqlar, yəni türklərin tura adı sonrakı dövrlərdə sak sözü ilə əvəz olunmuşdur. Buna baxmayaraq, türklərin ölkəsinə şamil edilən Turan adı uzun illər ərzində yaşamağa davam etdi. Sasanilər dövründə Türklərin yaşadığı ərazi Turan adı ilə ifadə olunurdu. Bu Şahnamədə və digər iran dilli ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Tura və Turan sözünün kökü Tur eponimindən yaranmışdır.

Riçard Frayın fikrinə görə islamın qələbəsindən sonra türklər haqlı olaraq daha erkən əcdadları olan turlarla eyniləşdirilmişlər. Onun şərhinə görə Turan sözü Tur-an olmaqla iki tərkibdən ibarətdir, iran dilində "an" sonluğu "Tur'un cəm şəklini bildirdiyi kimi eynilə də "k" sonluğu da türk dilində "Tur'un cəm formasıdır. Tur kəliməsi yaqın ki, Mərkəzi Asiyadakı qədim prototürklərin hansısa bir totemini əks etdirir. (R.Fray. 2002. Səh. 66)

B.Landsberqer "an" sonluğunun quti və kassilərə aid olduğunu və mənsubiyyət və cəm şəkilçisi olduğunu yazır.

Riçard Frayın bəhs etdiyi bu totemin öküz və ya buğa ola biləcəyi ehtimalını doğurur. Öküzün türk tayfalarının totemi olduğu haqqında çoxlu faktlar mövcuddur. Mənbələrdən əldə olunan bilgilərə görə hunların şanyuy hökmdarı sulaləsinin totemi öküz olmuşdur və əfsanəyə görə öküz(maral)hunların hərbi yürüşlərində onlara yol göstərmişdir.

Tatar tarixçisi R.Muhəmməd-nov "Dünya sivilizasiyası tarixində Türklər" adlı əsərində təqdim etdiyi linqvistik cədvələ əsasən hind-avropa və sami dillərində öküz mənasında işlədilen "Tur" sözünün türk mənşəli olduğu fikrini müdafiə edir. (R. Muxamətdinov. 2018)

Türk dillərinin bir çoxunda

lu üzərində yerləşən qədim şəhəri olan Turfan uyğur türklərinin dilində (Tur-pan)Turların vətəni, məskəni mənasındadır; "turlak" isə məskən, yurd deməkdir. Uyğurların keçmişdə İli çayı sahilində yaşayan oymaqlarından biri "tarançı" (turançı)adlanırdı. (Uyqursko-russkiy slovarğ. M. 1968)

Əbülqazinin "Türkmənlərin şəcərəsi" əsərində Oğuzun qızıl çadırdakı fəxri yeri Tor/Tur adlanırdı və bu yerdə Oğuzun böyük oğlu Gün xan otururdu. Oğuz xanın tö-rəsinə görə hökmdar çadırında iki Tor ola bilməzdi. Oğuzun oğlanlarından olan nəvələrinin ikisinin adı da Turbatlı və Turumçı idi.

Beləliklə, türklərin heyvandarlığı hind-avropalılardan və samilərdən öncə mənimsədiyi faktı onların dil quruculuğunda da birinciliyini şərtləndirir.

Sumer dilində Tur sözü Türk dillərində daşdığı mənaya uyğundur və Tur/A-Tura,həmçinin mü-qəddəs yer, doğulma yeri, ziyarət-gah, pır, məbəəd anlamı da daşıyır. (J.Halloran. 1999, Səh. 49, 74.)

Qədim rus mifologiyasında öküz timsalında olan "Tur" Günəş, bolluq, bərəkət tanrısı idi, öküzü və günəşi təmsil edirdi. Homer də yunan allahı Aresini əslində olduğu kimi Tuross adlandırdı. Sumer dilində günəş tanrısı Utunun simvollarından biri də öküz idi.

Şərqi Avropada Macarıstan və Qalisiya Tura olan etiqadın əsas mərkəzini təşkil edir. Qədim bulqarlarda günəş allahı Torku adlanırdı və ona qurbanlar verilir. Ruminlarda da qədim tanrılarının biri Turka adlanırdı.

Türklərin və turanlıların əcdadı kimi qəbul edilən Tur tarixdə bir çox xalqların və etnik birliklərin eponimini, yəni ilkin əcdadını təşkil edir.

Skandinav və alman saqa/dastanlarında dünya xalqlarının bir çoxunun etnogenetik əfsanələri öz əksini tapmışdır. Şimali Avropa xalqlarının mənşəyi və dili haqqında orta əsrlərə aid traktatda Tor (Tur) və onun oğlu Odin skandinav xalqlarının ulu əcdadı adlandırılır.

(ardı gələn sayımızda)